

О.О. Салата

Київський університет імені Бориса Грінченка

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА СРСР ЩОДО КРИМСЬКИХ ТАТАР НАПЕРЕДОДНІ ТА У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Україна багатонаціональна країна і кожен народ, що живе в ній відіграє важливу роль у розбудові сучасної держави. У кожного з них своя багатовікова історія, і в той же час багато спільного, пережитого. Зокрема, надзвичайно тяжким випробуванням для представників усіх народів став період Другої світової та її складової Великої Вітчизняної воєн. З огляду на це, перед історичною наукою стоїть завдання глибокого вивчення, переосмислення подій цього періоду, де будуть враховані усі фактори, що вплинули на діяльність та поведінку представників усіх народів, їхні прагнення та досягнення.

У цьому ключі глибокого дослідження вимагає доля одного з багаточисельних народів України – кримських татар.

Сьогодні це питання є надзвичайно актуальним. Окремі аспекти цієї проблеми розглядали сучасні історики В.К. Гарагуля, О.В. Романько, С.Г. Кара-Мурза, С.М. Штеменко [1]. У своїх працях вони піднімають питання про причини репресивної політики радянського уряду проти кримських татар у період з 1941 по 1944 рр., про долю татар, які були депортовані з рідних місць і відправлені на важкі роботи, про причини переходу великої кількості татарського населення до співробітництва з німецькою армією та ін.

З огляду на це, завданням нашої роботи є дослідження питань національної політики СРСР щодо кримських татар напередодні та у роки Великої Вітчизняної війни та причин співпраці татарського населення з німецькою владою.

* * *

Проблема, яку ми розглядаємо полягає в тому, що наслідком національної політики, яку проводив уряд Радянського Союзу стала масова депортація татарського населення з місць їх компактного проживання – Криму.

Після ряду переможних боїв Червоної армії, як тільки радянські війська звільнили Крим від нацистів, 11 травня 1944 року Сталін підписав наказ Державного комітету оборони з грифом «*совєршенно секретно*». По суті це був вирок: «Усіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання в якості спецпоселенців в районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР». Чим зумовлений цей наказ? Які причини призвели до вирішення таким чином долі цілого народу?

Про історичну несправедливість і долю національних меншин Криму сьогодні зазначають багато істориків та національних лідерів. Незаперечним фактом вже є те, що з початком війни почалися масові репресії сталінського режиму проти цілих народів. Цю страшну долю розділили німці, що проживали в Криму, вірмени, болгар, греки, кримські татари. Особливу увагу хотілося б звернути на долю кримських татар, які немало вистраждали як від репресій з боку радянської влади, так і від німецької окупації.

Намагаючись забезпечити надійність тилу і вбачаючи в німцях та татарах, що населяли Крим велику небезпеку, уряд Радянського Союзу під час Великої Вітчизняної війни проводив насильниць-

ке переселення цих народів на південь та на схід країни. Чи дійсно депортація кримських татар та репресії проти них були здійсненні заради надійності тилу СРСР? На це і ряд інших питань можна відповісти проаналізувавши політику Радянської влади протягом 20-30-х років ХХ століття та переддень Другої світової війни.

З приходом до влади в Росії більшовики свідомо віддали забуттю колишні теоретичні установки з національного питання і вирішували його з класових позицій, цілком ігноруючи загальнолюдські цінності і національні інтереси окремих націй і народностей. Яскравим свідченням повного розриву між більшовицькою теорією і практикою з національного питання є створення кримських радянських республік у 1918, 1919, 1921 роках. Їхня поява зумовлювалася конкретною політичною та геополітичною обстановкою тих років, політикою лавірування більшовицької партії, спрямованою на збереження і зміцнення радянської влади.

Сутність національного питання стосовно Кримської АРСР полягала насамперед у здійсненні коренізації органів влади, засобів масової інформації, культпросвітницьких установ, переведення їх діловодства на татарську мову.

Проведення політики татаризації в Кримській АРСР офіційно пояснювалося необхідністю підняття економічного і культурного рівня відсталих татарських мас. Насправді ж, як свідчать колишні секретні архівні матеріали 1920-х років, вона переслідувала зовсім інші цілі – за допомогою кримських мусульман просувати ідеї світової революції на Схід. Саме цим зумовлювалося надання кримським мусульманам – татарам ряду економічних і політичних переваг у порівнянні з іншими національними меншинами республіки. Органи влади Криму повною мірою використовували при проведенні татаризації адміністративні примусові заходи для її здійснення. Але ця політика і дії влади суперечили інтересам переважної більшості кримського населення, що зрештою визначило крах політики татаризації, дискредитувало її та довело до абсурду. Наприкінці 1930-х років питома вага кримських татар у керівництві державних, партійних, кооперативних та громадських організацій знизилася порівняно з серединою 1930-х і навіть з кінцем 1920-х років [2].

Політика і практика татаризації послужили ґрунтом для формування у частини татарського населення півострова уявлення про Кримську АРСР як національну, кримськотатарську республіку. Таке уявлення існує і понині, спонукаючи лідерів татарської громадськості вимагати визнання кримських татар єдиним «корінним народом Криму» і його державного самовизначення. Як показує аналіз практики татаризації і її підсумків, московські і кримські органи влади при проведенні національної політики в Криму припустилися ряду грубих прорахунків, що призвели до серйозних негативних наслідків у сфері міжнаціональних відносин. До таких прорахунків можна віднести переведення посиленими темпами офіційного діловодства на татарську мову, заміну в органах управління кримськими татарами представників інших національностей, ігнорування у процесі татаризації інтересів інших національних меншин Криму тощо [3].

У Криму ж татарське населення було національною меншиною, не перевищуючи за чисельністю четвертої частини всього населення республіки. Напередодні Другої світової війни кримські татари склали менше однієї п'ятої населення півострова, що підтверджується даними перепису 1939 р. [4]:

Росіяни	558.481	49,6%
Українці	154.120	13,7%
Вірмени	12.873	1,1%
Татари	218.179	19,4%
Німці	51.299	4,6%
Євреї	65.452	5,8%
Болгари	15.353	1,4%
Греки	20.652	1,8%
Інші	29.276	2,6%
Усього:	1.126.385	100%

Татаризація стала складовою частиною політики коренізації національних окраїн, що проводилася і в інших регіонах СРСР з метою активнішого залучення місцевого неросійського населення до соціалістичного будівництва. Отже, татаризація здійснювалася в інтересах меншості.

Із встановленням більшовицького режиму й серед татарського населення з'явилася невелика кількість більшовиків. Але вже з середини 20-х років, коли влада почала демонструвати справжню сутність своєї політики – гоніння на віруючих, насильницька зміна алфавіту – кримські татари вже не приховували свого невдоволення. Політичні процеси проти «буржуазних націоналістів», що стали в СРСР масовим явищем в 30-х роках, прокотилися й по Криму. Потім колективізація з десятками тисяч виселених «кулаків», цілеспрямоване знищення інтелігенції.

Трагічною сторінкою історії національного життя кримського населення постала практика вирішення єврейського питання. Під приводом залучення єврейських трудящих мас до сільськогосподарської праці в межах Криму за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) й інших владних органів СРСР і РРФСР Комітет землеустрою трудящих євреїв (КОМЗЕТ) здійснював переселення на півострів єврейських родин з території Центральної Росії, України і Білорусії. Заклопотані нестачею кримських фондів для задоволення земельних потреб місцевого селянства, владні структури Кримської АРСР намагалися протистояти переселенській політиці, але їхній опір центральною владою країни був зломлений. Опоненти політики переселення євреїв до Криму (В.Ібраїмов та ін.) піддавалися репресіям. Переселення євреїв до Криму зустрічало несприйняття і з боку місцевого населення. Земельні, економічні конфлікти переростали в національні. Завзятість владних структур у проведенні переселенської політики породжувало безліч нових проблем у сфері міжнаціональних відносин в республіці. Одним з наслідків адміністративного підходу до вирішення єврейського питання став прояв антисемітських настроїв у Криму [5].

Найважливішим напрямком національної політики в Криму було земельне облаштування національних меншин. Протягом 1920-х років у Криму здійснювався міжселищний і внутріселищний землеустрій, у ході якого норми землекористування, що встановлювалися владою, багаторазово змінювалися. У процесі цих змін найбільш сильно постраждало в порівнянні з іншими нацменшинами німецьке населення, наймогутніше в економічному відношенні. Позбавлене колишніх земельних фондів та володіючи порівняно високою культурою землеробства і необхідними засобами виробництва, німці відкрито висловлювали протест проти земельної, продовольчої і податкової політики радянської влади, яка свідомо обмежувала їхні матеріальні можливості, перетворювала на стан незаможних.

Дуже складно розвивалися відносини між владними структурами Криму, татарським і німецьким населенням республіки у 1930-ті роки. Тоді як представники татарської опозиції вимагали продовження коренізаціяції та посилення її темпів, кримські німці, за прикладом татар, також стали заявляти про свої претензії на національне самовизначення, домагатися створення на півночі Криму німецької автономії. Не схвалювали і не підтримували національної політики радянської влади більшість національних меншин, що проживали в Криму. Заходи влади щодо нового землеустрою на селі призвели до того, що німці й «інші» малі нацменшини втратили частину своїх земель, представники інших етнічних груп – збільшили свої наділи. Великі земельні фонди були надані КОМЗЕТу для єврейських переселенців. Але це не розв'язало проблем, що раніше існували у міжнаціональних відносинах, вони ще більше загострилися, виникли нові, у тому числі антисемітські настрої.

Крім татар і німців Крим населяли й представники інших національних меншин: греки, болгари, вірмени. Протягом 1930-х років виявлялися їхні еміграційні настрої, що послужило однією з основних причин депортації ряду народів Криму в ході війни 1941–1945 років.

Для врегулювання міжнаціональних відносин, що загострювалися, влада використовувала всекримські національні безпартійні конференції, жіночі делегатські збори, періодичну пресу, школи різних типів, культурно-просвітні заклади.

Політична ситуація в республіці ще більш ускладнилася через переселення до Криму єврейських родин з інших регіонів СРСР. Владні структури розцінювали невдоволення переселенською політикою з боку кримського населення як прояв буржуазного націоналізму, протиставляли йому пролетарський інтернаціоналізм, організовували при сільрадах і органах кооперації групи селянської бідноти, направляючи їх на злам опору заможних верств селян.

Наприкінці 1920-х та у 1930-х роках влада широко використовувала для подолання негативних тенденцій у розв'язанні національного питання командно-адміністративні методи: позбавлення виборчих прав, виселення за межі Криму, судові процеси. Але ці заходи не тільки не сприяли вирішенню поставлених завдань, а породжували нові проблеми у відносинах між національними меншинами і владою.

З метою більш успішного прихилення національних меншин на бік радянської влади створювалися національні сільради і райони, діловодство яких перекладалося національними мовами. По суті справи Крим у 1920-30-ті роки став полігоном для випробування на практиці установок партії з національних питань. Владні органи Криму багаторазово заявляли про розв'язання національних проблем у республіці. Насправді ж ці заяви не відповідали реальному стану справ. Наприкінці 1930-х років органи влади чинили на національні меншини Криму переважно адміністративний вплив. Вищими органами влади СРСР і Криму видавалися закони й накази, що підлягали беззаперечному виконанню. Такий поворот у національній політиці не міг отримати підтримки серед національних меншин. З їхнього боку почалися численні протести, які призвели зрештою до трагічних наслідків – масової депортації народів у період війни 1941 та 1944 роках [6].

З початком Великої Вітчизняної війни протести та незадоволення політикою Радянської влади призвели до того, що найактивніша частина кримських татар пішла на співпрацю з німецькими окупантами. З іншого боку, наслідки перших бойових дій між Німеччиною і Радянським Союзом дали гітлерівському керівництву зрозуміти необхідність пропаганди ідей, завдяки яким можливо було проведення робіт з об'єднання антирадянські і антиросійські налаштованих елементів, як на окупованих «східних» землях, так і на території Рейху, і в країнах Європи і Близького Сходу.

Ще на початку 1941 р. в Берліні розглядалися плани використання пантюркської ідеології для об'єднання «тюрко-татарських» народів СРСР під німецькими прапорами в можливому військово-му конфлікті з СРСР. Представники національних емігрантських організацій в Німеччині (Кавказ, Поволжя, Середня Азія) були залучені до МЗС для розробки практичних заходів у цьому напрямі. Проте до керівників кримськотатарської еміграції що знаходиться в Туреччині і Польщі ставлення спочатку було насторожене, що пояснювалося їх достатньо тісними контактами у минулому зі структурами польського Генерального штабу [7].

Але необхідно відзначити двоякість, що мала місце, у німецькій пропаганді зі «східного» питання. З одного боку вторгнення в СРСР почалося під гаслом «знищення більшовицько-азіатської bestii». У цьому напрямі і будувалася пропаганда. Серед військовослужбовців розповсюджувалися у величезній кількості листівки і брошури з фотографіями радянських солдатів різних азіатських національностей з наступним текстом: «Ось які татаро-монгольські тварюки! Від них тебе захищає солдат фюрера!». Органами пропаганди СС як довідкова допомога була видана для німецьких військ брошура «Нелюдина». Народи Сходу іменувалися в ній «брудними, монголоїдами, скотинячими ублюдками» [8].

З іншого боку, саме по відношенню до так званих «східних» народів, армійське командування вимагало на місцях проявляти максимум пошани. Так в Криму командувач 11-ою Армією Е. фон Манштейн видав два накази, 20 і 29 листопада 1941 р., в яких він вимагав шанобливого ставлення до релігійних звичаїв татар-мусульман і закликав не допускати яких-небудь невинуватих дій проти мирного населення [9].

Важливим елементом в координації роботи верховного командування Вермахту, МЗС і репресивних структур по залученню кримських татар до антирадянської боротьби стало створення представництва Міністерства закордонних справ при штабі 11-ої Армії в Криму, обов'язки представника виконував провідний співробітник МЗС майор Вернер Отто фон Хентіг [10].

За його безпосередньої участі 23 листопада 1941 р. був сформований перший склад Сімферопольського (Кримського) мусульманського комітету, до керівництва якого увійшли Абдурешидов Джеміль, Керменчиклі Ільмі і Османов Мемет. За їх особистої участі або через їх представників в Євпаторії, Бахчисараї, Ялті, Алушті, Карасубазарі, Старому Криму і Судаку були проведені збори татарського населення, на яких були підготовлені звернення до німецького командування з проханням про дозвіл створення в їх містах татарських комітетів. Німецькими окупаційними властями вирішено було провести нараду з обговорення питань що піднімаються в зверненнях в 3 січня 1942 р. в Сімферополі [11].

За день до нього, 2 січня 1942 р. у відділі розвідки Армії відбулося обговорення звернень татарських представників. Позитивне вирішення яких було пов'язане з вербуванням кримських татар з числа не призваних до Червоної Армії або таких, що потрапили в полон до німецької армії і допоміжні підрозділи [12].

Щоб уявити як відбувалося формування татарських з'єднань розглянемо Наказ рейхсфюрера СС Головному оперативному управлінню СС. Про формування східно-тюркського з'єднання

СС (Берлін, 1 жовтня 1944 г). 1 жовтня сформувати східно-тюркське з'єднання військ СС. Східно-тюркське з'єднання має включати в себе всіх можливих східних тюрків (туркмен, волзьких татар, кримських татар, азербайджанців та ін.) для військового і політичного навчання цих добровольців, з метою перетворення нового формування на повноцінну бойову частину. У зв'язку з цим передбачаються наступні заходи:

1. штати східно-тюркського з'єднання комплектуються згідно бойового розпорядку. Відповідальність за його формування буде покладена на командира 1-го східно-мусульманського полку Ваффен-СС штандартенфюрера Гаруна-аль-рашида;

2. порядок формування бойових частин з'єднання буде обговорений в спеціальних наказах Головного оперативного управління СС.

Східно-тюркське з'єднання СС підкоряється Головному оперативному управлінню СС у всіх питаннях формування, підготовки, постачання, а також керівництва безпосередньо через відділ II Головного оперативного управління СС. Останнє також відповідальне за всі політичні і культурні питання, а також питання пропаганди [13].

Робота вербувальних комісій завершилася в лютому 1942 р. Завдяки їх успішній роботі в 203 населених пунктах було зараховано до татарських добровольчих формувань близько 6.000 чоловік і в 5 таборах для військовополонених – близько 4.000 чоловік (у Миколаєві 2800 чол.); всього біля 10.000 добровольців. До 29 січня 1942 р. до німецької армії рекрутувало 8684 кримських татар [14].

Велике значення, на думку німецького керівництва мало духовне виховання татарського населення і пояснення йому суті та мети служби в німецькій армії. Також керівництво вермахту розглядало рух татар як перший поштовх до загального руху тюркських народів, що жили на території СРСР, кількість яких складала 20 млн. чоловік. Потенційна сила цих народів оцінювалася не надто високо, але була вагомим чинником у боротьбі проти більшовицького режиму.

Необхідно також зазначити, що 14 січня 1942 р. татарський комітет на своєму засіданні розширив свою попередню програму, а саме: «Доблестная немецкая армия после дальнейшего освобождения России от еврейско-коммунистического господства приступит к освобождению оставшихся территорий. Крымский комитет считает своей святой обязанностью принять участие в освобождении мусульман Советского Союза вместе с немецкой армией» [15].

13 квітня 1942 р. відбулася нарада представників МЗС Німеччини і верховного командування сухопутних сил з питань пропаганди серед кримських татар, на якій підкреслювалося, що мета всіх заходів полягає в тому, щоб поставити на службу німецькій армії, принаймні, 20 тисяч татарських добровольців. Заради цього передбачалося полегшити окупаційний режим для кримських татар. Особливо на нараді підкреслювався пропагандистський характер цих дій. Обіцянки і поступки не передбачають рішень, які будуть прийняті відносно кримських татар після перемоги [16].

Не дивлячись на ці рішення, Сімферопольський мусульманський комітет надав собі характер представницького органу кримських татар, захопив ключові позиції. Хоча окупаційна влада цього не визнала, цей комітет зі змінним успіхом представляв політичні інтереси кримських татар.

У квітні 1942 р. група членів Сімферопольського МК (Керменчиклі Ільмі і ін.) розробила статут і програму Кримського татарського комітету, використовуючи програмні вимоги «Міллі Фірка»: 1. Відновлення в Криму діяльності «Міллі Фірка». 2. Створення самостійної татарської національної держави під протекторатом Німеччини. 3. Створення татарської армії. Статут і програма комітету були направлені до Берліна, але їх затверджено не було. До Криму була направлена пропозиція розпустити Сімферопольський МК і організувати в містах і районах місцеві комітети з підпорядкуванням СД на правах відділів з агітації і пропаганди серед татарського населення [17].

У січні 1943 р. кримськотатарське представництво в Берліні, не дивлячись на опір головної ставки фюрера і військової влади було визнано *de facto*. Велику підтримку голові Комітету Шинкевичу надало Імперське міністерство окупованих східних земель, яке намагалося в рамках своїх можливостей задовольнити національні прагнення і бажання кримських татар. Тоді ж у січні була створена кримськотатарська служба при цьому міністерстві. Її завданням була турбота про кримських татар, що знаходяться як в Німеччині, так і на окупованих територіях.

У верховному керівництві Німеччини спостерігалася відсутність єдиного підходу у вирішенні питання про майбутнє півострова. Якщо частина співробітників МЗС дотримувалися думки про необхідність надання кримським татарам якоїсь подібності автономії, то керівництво СС вимагало

радикальних заходів з очищення території півострова від расово «неповноцінного» населення і його подальшої германізації.

У липні 1942 р. німецьке керівництво остаточно відмовилося від плану надання кримським татарам самоврядування. 27 липня в ставці «Вервольф» під час вечері з постійним представником МЗС бригаденфюрером Вальтером Хевелем А.Гітлер заявив про своє бажання «очистити» Крим [18].

У травні 1944 р. керівництво СРСР почало проводити депортацію татар з Криму у зв'язку з тим, що частина їх стала дезертирами з Червоної армії під час відступу її з Криму та співпрацювала з гітлерівською владою під час окупації.

У телеграмі на ім'я народного комісара внутрішніх справ СРСР Л.П.Берії маємо звіт про хід переселення татар та їх долю: «звітуємо, що почата відповідно до Ваших вказівок 18 травня цього року операція з виселення кримських татар закінчена сьогодні, 20 травня, о 16 годині. Виселено всього 180014 чол., завантажено в 67 ешелонів, з яких 63 ешелони чисельністю 173.287 чол. відправлені до місць призначення, останні 4 ешелони будуть також відправлені сьогодні. Крім того, райвоенкоми Криму мобілізували 6000 татар призовного віку, які за нарядами Главупраформи Червоної армії направлені в міста Гур'єв, Рибінськ і Куйбишев. З числа тих, що направляються в розпорядження тресту «Московугілля» 8000 чоловік спецконтингенту 5000 чол. також складають татари. Таким чином, з Кримської АССР вивезено 191.044 осіб татарської національності. У ході виселення татар заарештовано 1137 чол. антирадянських елементів, а всього за час операції – 5989 чол.[19].

Небажання турецького керівництва вступити у війну на стороні Німеччини стало приводом для припинення обговорення питань про майбутній статус тюркських народів, що проживали на окупованих територіях Радянського Союзу. На кримських татар перестали дивитися як на сполучну ланку в німецько-турецьких відносинах.

Таким чином, німецька політика стосовно кримських татар будувалася на розумінні необхідності залучення їх до антирадянської боротьби з одного боку і спроб прихилити Туреччину на свій бік в питанні входження у війну на боці країн Осі. Проте після остаточної відмови Туреччини відкрити бойові дії, кримські татари перестали розглядатися в Берліні, як важливий елемент зовнішньої політики Німеччини. Не дивлячись на надання істотної допомоги в розгромі радянського партизанського руху на півострові, вищим керівництвом Німеччини розроблялися плани видалення цього народу з території Кримського півострова, що відповідало нацистським геополітичним устремлінням визначеним ще на початку 30-х рр.

Не можна однозначно оцінювати дії кримських татар під час Великої Вітчизняної війни. Перебуваючи під впливом більшовицького режиму та німецької окупації вони прагнули до створення автономної республіки і використовували різні способи та засоби для досягнення цієї мети.

У процесі каральних операцій за участю кримськотатарських націоналістів було винищено 86 тисяч мирних жителів Криму (подальші дослідження показали, що жертв було більше 90 тисяч), 47 тисяч військовополонених і 85 тисяч чоловік відправлено до Німеччини. Знищувалися в основному росіяни, українці, євреї, греки, цигани. У радгоспі «Червоний» наприклад, злочинці з 147-го і 152-го батальйонів спорудили печі, в яких цілодобово спалювалися живі люди»[20].

Отже, «масові зради серед кримських татар були» [21], але чи можна звинувачувати весь народ? 20 тисяч – це багато чи мало? Наскільки сам кримськотатарський народ розділяє відповідальність за своїх синів? Не треба мабуть говорити, що в боротьбі проти фашизму брав участь весь радянський народ, але кожний на своєму місці. Весь народ не може брати в руки зброю, бо є межа, яка може дозволити собі країна на утримання солдатів, що воюють на фронті.

Наведені в статті факти дають змогу зробити висновок про те, що Радянська влада не займалася національним питанням у Кримській АРСР. У зв'язку з чим у сфері міжнаціональних відносин проблем стало ще більше і вони ускладнювали і без того суспільно-політичну ситуацію в Республіці. Наслідком такої політики й стала співпраця певної частини кримських татар з німецькою окупаційною владою.

Німецька окупаційна влада в свою чергу, також під приводом вирішення національного питання кримських татар намагалася використати їх як можна ефективніше у боротьбі проти СРСР. Таким чином незаконна депортація кримських татар та інших національних меншин за межі Криму у 1941 та 1944 роках призвела до нових проблем та протиріч, які не вирішені й сьогодні.

Використана література:

1. Крым в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. / Сост. В.К. Гарагуля, И.П. Кондратов, Л.П. Кравцова. – Симферополь: Таврия, 1994. – 208 с.; Романько О.В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне / О.В. Романько. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 312 с.; Кара-Мурза С. Г. Антисоветский проект / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 416 с.; Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. Книга 2-я. / С.М. Штеменко – М.: Воениздат. 1973. – 578 с.
2. О национальной политике в Крымской АССР // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 8. – С. 201-205.
3. Политика коренизации на Украине и в Крыму: сравнительный анализ практики 20-х гг. // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 11. – С. 83-86.
4. Крым многонациональный. Вопросы и ответы. Вып. 1. / Сост. Н.Г.Степанова. – Симферополь: Таврия, 1988. – С. 72.
5. Ставицкий А.В. История и миф: к вопросу об их взаимодействии и соотношении // Актуальные проблемы гуманитарного образования в современных условиях: Материалы региональной научно-методической конференции. Сб. науч. тр. / Сост. А.Н.Баранецкий, А.И. Коваленко, О.Л.Морева, А.В. Ставицкий. – Севастополь, 2005. – С.145-150.
6. Хованцев Д.В. О национальной политике в Крымской АССР / Д.В. Хованцев // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 8. – С. 201-205.
7. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике Германии на территории СССР (1941–1945). – М., 1985. – С. 21-27.
8. Там само. – С. 27.
9. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). О роли вермахта и его руководящих органах в осуществлении оккупационного режима на советской территории. / Н. Мюллер. – М., 1974. – С.34-39.
10. Гуркович В.М. Окупаційний режим в Криму (1941–1944) / В.М.Гуркович. – Симферополь: Таврія, 1996. – С. 53-54.
11. Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим на території України (1941–1944 рр.) / П.В. Рекотов. – К., 1997. – С. 83.
12. Там само. – С. 84-85.
13. Романько О.В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. / О.В. Романько. – М.: АСТ; Транзиткнига, 2004. – С. 23-24.
14. Романько О. Крым, 1941–1944 гг.: Оккупация и коллаборационизм: Сборник статей и материалов. / О. Романько. – Симферополь: «Магистр», 2004. – С. 42.
15. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. В 8 томах. – Т. 3. – М., 2003. – С. 71.
16. Там само. – С. 45.
17. Брошеван В. Симферополь 1941–1944: историко-документальный очерк о городе Симферополе в годы Великой Отечественной войны / В. Брошеван. – Симферополь, 1994. – С. 74-75.
18. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). О роли вермахта и его руководящих органах в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Н. Мюллер. – М., 1974. – С.44-46.
19. Иосиф Сталин – Лаврентию Берию: «Их надо депортировать ...»: Документы, факты, комментарии. С. 138-139.
20. Хриенко П. Татары Крыма: три проблемы парадигмы репатриации / П. Хриенко // Крымская правда, 2000. – 7 октября.
21. Ставицкий А.В. Переселение крымских татар в контексте логики системы в эпоху великой войны / А.В. Ставицкий // Вторая мировая война: человек, общество, государство: Материалы международной научной конференции (Крым, Ялта, Ливадийский дворец-музей, 11-12 мая 2006 г.) / Под ред. С.В. Юрченко. – Симферополь: Издат. дом «Крым». 2006. – С. 73-85.